

Taiteen tukirakenteet venäläisen residenssitoiminnan kentällä

Angelina Davydova,
Miina Hujala & Adel Kim

Tässä tekstissä tarkastellaan millaisia rahoituslähteitä venäläisillä taidekentän toimijoilla on käytössään. Erityisenä huomion kohteena ovat taiteilijaresidenssit, joiden toiminnan tarkastelu niin ekologisen kuin inhimillisen kestävyuden näkökulmasta on Reside / Sustain -hankkeemme pääasiallinen painopiste.¹

Vuonna 2021 käynnistimme hankkeen, jonka tavoitteena on ollut selvittää taiteilijaresidenssitoiminnan kestävä kehityksen mahdollisuuksia Suomessa ja Venäjällä. Hanketta tukee Koneen Säätiö, jonka erityisestä kestävä kehityksen teemahausta saimme rahoituksen. Hankkeemme lähtökohtana toimi havainto, että ekologisen kestävyuden teema ei ole ensisijainen yhdellekään venäläiselle taiteilijaresidenssille. Tieto oli peräisin kyselytutkimuksesta, jonka venäläisten residenssitoimijoiden verkoston AiR of Russia:n toimija ja ryhmämme jäsen Adel Kim toteutti vuonna 2020.

Koneen Säätiön rahoitus sekä Suomen opetus- ja kulttuuriministeriön myöntämä tuki Connecting Points -ohjelmalle Helsinki International Artist Programme (HIAP) -taideorganisaatiossa on mahdollistanut työskentelyn yhdessä venäläisten taiteilijoiden ja kuraattorien kanssa. Pienimuotoisen näyttelytoiminnan lisäksi Connecting Points -ohjelma on toteuttanut venäläisille taiteilijoille vierailuja HIAP:n residensseihin Helsingissä. Ohjelman painopiste on ollut yksittäisten taiteilijoiden tai kuraattorien, tutkijoiden ja itsenäisten organisaatioiden kanssa tehtävässä yhteistyössä. Reside / Sustain -hanke on tukenut myös residenssejä Uzbekistanissa ja Armeniassa, jotka tarjoavat edes hetkellisen mahdollisuuden muualla oleskeluun Venäjältä pois haluaville taiteilijoille. Reside / Sustain on osallistunut ja järjestänyt keskustelutilaisuuksia sekä tapaamisia liittyen taide- ja residenssitoimintaan kestävyuden eri

näkökulmista sekä tuottanut artikkeleita verkkojulkaisualustallemme. Sekä Connecting Points -ohjelma että Reside / Sustain -hanke ovat myös ohjanneet tukea ukrainalaisille taiteilijoille kohdistetuille residensseille osana Ukraine Solidarity Residency -verkostoa.

Rahoituksen lähteet ja eettisyys

Taidetoiminnan tukemisessa on aina syytä huomioida läpinäkyvyys, vastuullisuus ja eettisyys. Vastikään Suomessa tapahtunut taiteilijoiden työnseisaus yhdisti taiteen tekijöitä tavoitteenaan yhteisen eettisen ohjeiston laatiminen yksityisen rahan vastaanottamiselle Kansallisgallerian toimintaan liittyen. Työnseisaus kohdistui erityisesti nykyaiteen museo Kiasmaan, jonka tukisäätiön ja hallituksen jäsenen Chaim ”Poju” Zabłudowiczin varallisuuden ja sijoitusten lähteiden yhteydet Israelin valtion harjoittamaan miehityspolitiikkaan sekä ihmisoikeusrikkomuksiin palestiinalaisia kohtaan haluttiin nostaa eettisen tarkastelun alle.

Venäjällä oligarkit ovat olleet keskeisiä toimijoita myös taiteen kentällä. Miljonäärit sijoittavat taiteeseen ja mahdollistavat rahoituksen lähteitä maassa, jossa millä tahansa isolla toimijalla tulee olla siteet valtiovaltaan. Taiteilijoiden mahdollisuudet löytää ”eettisiä rahoituslähteitä” ovat huonot. Näin on erityisesti, koska nykytilanteessa lainsäädännön kautta ”ulkomaalaiseksi agentiksi” ja ”epämieluisaksi organisaatioksi” julistaminen on tehnyt Venäjän ulkopuolelta tulevan rahoituksen saamisesta valtion hallinnon näkökulmasta epäilyttävää ja vaarallista.

Ukrainaan kohdistuneen laajamittaisen hyökkäyksen seurauksena moni toimija on pyrkinyt kartoittamaan eri rahoituskanavia ja paikantamaan poliittisen johdon sekä yrityseliitin mahdollisia yhteyksiä sodan tukemiseen. Tämä ei ole helppoa, ja pakotteista huolimatta pääomavirrat sekä teknologiat löytävät edelleen tiensä Venäjältä lännen markkinoille kolmansien maiden ja erilaisten välikäsien kautta.

Neuvostojärjestelmän romahdettua, erityisesti 1990-luvulla ja 2000-luvun alussa, taiteen ja kulttuurin rahoitus sekä myös kansalaisyhteiskunnan toimijoiden ja ajatushautomoiden tuki tuli ulkomailta. Myöhemmin 2000-luvulla tapahtui kaksi samanaikaista kehityskulkua: toisaalta maan sisäinen rahoitus ja sponsorointi kasvoivat, kun yksityiset rahoittajat, usein oligarkit, aktivoituivat taiteen kentällä. Yritysten rooli kasvoi ja erilaiset joukkorahoituksen muodot yleistyivät. Toisaalta ulkomaiselle rahoitukselle asetettiin yhä enemmän rajoitteita. Venäjän aloittaman hyökkäyssodan jälkeen ”epätoivottaviksi järjestöiksi” on julistettu yhä useampi toimija, muun muassa Greenpeace ja WWF, ja rahoituksen varmistaminen kansalaisjärjestöille sekä taidekentälle on muuttunut erittäin vaikeaksi.

Monet kansalaisjärjestöt, erityisesti ”ulkomaalaisiksi agenteiksi” julistetut, ovat joutuneet lopettamaan tai ainakin vähentämään toimintaansa. Valtion rakenteet ovat nykyisin myös halukkaita valvomaan ja hallitsemaan kaikkea kansalaisyhteiskunnan parissa tapahtuvaa. Venäjällä valtiollisesti kytkettyneen tai hallintoa tukevien oligarkkien tarjoaman yksityisen rahoituksen ulkopuolelta saatava rahoitus on tehty yhä vaikeammaksi.

Taidepesu ja viherpesu

Kun pohditaan rahoituksen roolia, on aina hyvä kysyä, millaisia motivaatioita rahoituksen myöntäjillä on. Taidepesulla tarkoitetaan tilannetta, jossa taidetta käytetään keinona positiivisen julkisuus kuvan tuottamiseksi, yleensä yritykselle. Pyrkimyksenä on piilottaa tai liudentaa toiminnan negatiivisia puolia ja mielikuvia. Suuren öljy- ja kaasujätti BP:n tuki

Lontoon Tate-gallerialle on yksi keskeinen esimerkki taidepesusta. Teoksiaan galleriassa esittävät taiteilijat ovat halunneet vastustaa suuryrityksiä ja erityisesti fossiilisilla polttoaineilla voittoa tekevien yhtiöiden toimintaa, mutta sponsoroimalla taiteen esittämisen tiloja yritykset pyrkivät esittämään ulospäin, että heidän toiminnassaan ei ole mitään ongelmallista. Taideorganisaation hyväksymä rahallinen tuki ikään kuin legitimoii yrityksen. Taidepesu voi myös ulottua suoraan taiteellisen sisällön sensuuriin, taiteen tekemisen edellytyksiin, tai toivomuksiin siitä, minkälaisia asioita esitetään tai ei esitetä.

Viherpesun laajuus kestävän kehityksen yhteydessä on melko hyvin tunnettu asia. Ekologisilla arvoilla ”flirttailu” estää ja mahdollisesti korruptoi aitojen kestävien toimien tekemisen. Ei ole kattavia ja laadukkaita määreitä sille, mitä kestävän kehityksen näkökulmasta tarkoittaa tuotteen vastuullisuus. Vastuullisuutta julistavat pakkaukset, verkkosivut ja vuosiraportit päätyvät usein olemaan vain pelkkiä ympäristöystävällisiä ulkoasuja. Arvioiden ja valvottujen sertifiikaattien puuttuessa nämä kestävyysjulistukset saattavat vain olla strategia, jolla näytetään olevan oikealla asialla, mutta jolla voidaan myös laskuttaa enemmän. Usein kestävin ratkaisu olisi olla yksinkertaisesti kuluttamatta.

On ymmärrettävää, että luottamus yritysten sanoihin sekä strategioihin on laskussa, kun öljyjättien kaltaiset isot monikansalliset yritykset väittävät, että ne pyrkivät nollaamaan ilmastopäästöt seuraavien 10–15 vuoden aikana, ja toiset yritykset lupaavat istuttaa biljonia puita, joihin maapallon pinta-ala ei edes riitä. Tai kun lukuisia päästöjen hyvityshankkeita tulee markkinoille ja osa yrityksistä kertoo kompensoivansa päästönsä muualla, vaikka viimeisin kriittinen tutkimus on osoittanut, että lähes 90 prosentilla hiilikompensaatiosta ei ole juuri mitään ilmastovaikutuksia – päinvastoin, ne voivat olla kasvihuonekaasujen lisälähteitä (Greenfield 2023). Samalla kiinnostus todeksi havaittuihin ilmastotoimiin kasvaa, samoin kuin halu katsoa ”vihreiden sanojen” taakse. Rahavirtojen suunnan lisäksi on syytä miettiä niiden vaikutuksia yhteiskuntaan, työhön, maankäyttöön liittyviin oikeuksiin, alkuperäisväestöjen tilanteeseen sekä eriarvoisuuteen. Koska yhteiskuntamme on muuttumassa ”monikriisiseksi”, myös ratkaisujen – kuten informaation, energian, materiaalien sekä rahoituksen virtojen paljastamisen – tulisi olla moninaisia.

Ympäristö ei ole prioriteetti Venäjän taiteilijaresidensseissä

Hankkeemme on pääasiallisesti keskittynyt taiteilijaresidenssien kestävien käytäntöjen vahvistamiseen, mutta työskentelymme aikana olemme pyrkineet tarkastelemaan myös venäläisten taiteilijaresidenssien rahoituslähteitä. Ensinnäkin, kuten aiemmin mainitsimme, venäläisessä nykytaiteen kontekstissa on paljon vähemmän ympäristöaiheista keskustelua kuin esimerkiksi Suomessa. Tämä pätee myös taiteilijaresidenssien toimintaan. Kysely, joka toteutettiin vuoden 2020 lopulla osana venäläisten taiteilijaresidenssien verkoston luomaa AiR of Russia -portaalia² osoitti, että vain seitsemän noin kolmestakymmenestä vastaajasta harjoittaa ympäristöasioihin keskittyvää toimintaa tai ajattelee sisällyttävänsä käytäntöihinsä ympäristön huomioon ottavia toimia.³

Residenssitoimijoiden kommentit liittyen ympäristönäkökulmaan keskittyivät kahteen asiaan. Ensinnäkin mainittiin, että taiteilijoiden luonnonmateriaalien käyttöä tuetaan. Toiseksi, suorien organisaation toteuttamien toimenpiteiden puuttuessa residenssitoimijat ilmaisivat ”tukevansa täysin taiteilijan työtä, jos siihen kuuluu ympäristön kunnioittaminen”.

Vastaukset osoittavat, että ympäristön huomioon ottavan toiminnan ymmärtäminen ja reagointi ilmastokriisiin yleisesti poikkeaa eurooppalaisesta tilanteesta. Venäläisten residenssien

näkökulmasta ympäristön huomioon ottava toiminta tarkoittaa taiteilijoiden ympäristöystävällisen työskentelyn tukemista eikä instituution omia toimia tai ohjelmatyötä. Organisaation sisäisiin toimiin kohdistuvat teot – esimerkiksi lentojen ja matkailun vähentäminen, energian säästäminen tai näyttelyihin käytettyjen resurssien uudelleenkäyttö – jäävät sivuun.

Saman kyselyn perusteella taiteilijaresidenssit Venäjällä toimivat joko itsenäisinä organisaatioina tai erillisinä ohjelmina instituutioiden sisällä. Kyselyyn osallistui kolmisenkymmentä residenssitoimijaa. Kaikkein yleisimmät muodot ovat ohjelmat venäläisissä yksityisissä (9 kpl) tai valtion (5 kpl) instituutioissa. On kuitenkin myös taiteilijoiden itsensä järjestämiä residenssejä (3 kpl) sekä yksittäisten henkilöiden aloitteita (2–3 kpl, esimerkiksi ammattimainen galleristi). Residenssin perustajat voivat olla myös voittoa tavoittelemattomia toimijoita (3 kpl). Yhden maininnan saivat yliopisto, kaupallinen toimija, valtiollinen organisaatio, joka ei liity kulttuuriin, ulkomaalainen taidesäätiö, hyväntekeväisyysjärjestö sekä julkinen organisaatio.

Taiteilijaresidenssit rahoitetaan yleensä yhdestä päälähteestä (julkinen taho, yksityinen yritys tai yksityishenkilö), ja joissain tilanteissa koko residenssin olemassaolo perustuu kokonaan yksittäiseen apurahaan, koska valtion vuosittaisen tuen jakoperusteissa ei huomioida residenssitoimintaa ollenkaan. Esimerkiksi Metenkovin kotitalomuseon residenssiohjelma ”Jekaterinburgin uusia tarinoita” toteutui apurahan turvin, jonka loputtua ohjelman toiminnan muodot muuttuivat. Kaliningradin valokuvaajien liiton organisoima taiteilijaresidenssi Vorota taas toimi vain sen aikaa, kun sillä oli apuraha. Monet residenssit ovat tilapäisen apurahan turvin järjestettyjä hankkeita. Tällaisia residenssejä ilmestyy ja katoaa jatkuvasti eri puolilla Venäjää, joskin toisinaan niiden nimittäminen residenssiksi on kyseenalaista.

Neljä pääasiallista apurahan lähdettä ovat valtion apurahat valtakunnallisella, alueellisella tai kunnallisella tasolla; apurahat yksityisiltä säätiöiltä ja hyväntekeväisyysjärjestöiltä; yritysten apurahat, sekä apurahat ulkomaalaisilta Venäjällä toimivilta organisaatioilta. Viimeisenä mainittu käytännössä päättyi keväällä 2022, sillä nykyään monen organisaation julkinen toiminta on mahdotonta Venäjän hyökkäyssodan alkamisen jälkeen säädettyjen uusien lakien tai rajoitteiden takia, ja moni niistä on julistettu epätoivotuksi.

Taideorganisaatiot voivat tukeutua rajalliseen määrään eri säätiöiden liittovaltion tasolla jakamia apurahoja. Näistä Presidentillinen rahasto kansalaisyhteiskunnan kehittämiseksi (sekä Kulttuurialoitteiden rahasto, joka eriytettiin siitä vuonna 2021) ja Vladimir Potaninin säätiö ovat pääasialliset tukilähteet taide- ja kulttuuriorganisaatioiden hankkeille. Presidentillinen rahasto on tukenut voittoa tavoittelemattomia aloitteita ja hyväntekeväisyyden kehittymistä vuodesta 2017 alkaen. Ennen sitä monet organisaatiot jakoivat presidentillisiä apurahoja 2000-luvun puolivälistä lähtien. Rahaston varallisuus tulee tulonsiirtona liittovaltion budjetista. Vuonna 2020 käytettiin myös Presidentillistä vararahastoa.

Kulttuurialoitteiden rahaston tarkoituksena, kuten asetuksessa määritellään, on myös tukea kulttuurin, taiteen ja luovien alojen hankkeita, joita toimeenpanevat voittoa tavoittelemattomat järjestöt, mutteivät valtion instituutiot. Rahasto toteuttaa teemoihin perustuvia apurahahakuja ja jakaa rahoitusta perustuen niiden tuloksiin. Tähän päivään asti hauilla on ollut kahdeksan eri teemaa, jotka viimeistään nyt vuonna 2023 kuulostavat karmivilta: ”Luovien kansakunta”, ”Mahtava Venäläinen Maailma”, ”Minä olen ylpeä”, ”Vallan paikka”, ”Kulttuurillinen koodi”, ”Nuoret johtajat”, ”Maan historia”, ”Monikansalliset ihmiset” ja ”Me olemme yhdessä”. Kilpailuihin hyväksytään hankkeita perinteisten taiteen muotojen, luovien alojen, start-uppien, tapahtumien ja verkostoitumishankkeiden saralta.

Presidentillinen rahasto ja myöhemmin myös Kulttuurialoitteiden rahasto on tukenut useita residenssihankkeita. Esimerkiksi teemaresidenssejä jo mainitussa Vorotassa, taiteilijäideille kohdistettua ohjelmaa Marin Dom -residenssissä, sekä vieraanvaraisuutta käsittelevää konferenssia Vyksa-residenssissä, jonka perustaja on teräsyhtiö OMK:n perustama OMK-Utšastije-säätiö.

Vladimir Potaninin säätiö on yksi isoimmista yksityisistä apurahan jakajista museo- ja kulttuurikentällä, ja sen toiminta kattaa myös koulutuksen ja urheilun. Potanin on iso omistaja ja johtokunnan puheenjohtaja Nornickel-yhtiössä, joka toimii myös Suomen Harjavallassa. Nornickel jatkaa liiketoimintaansa entiseen tapaan Ukrainaan kohdistuneen hyökkäyksen jälkeenkin, vaikka Potaninilla on läheinen suhde Venäjään hallintoon. Potaninin säätiöllä on ollut tukiohjelmaa esimerkiksi museoaloitteille ja luoville aloille sekä teollisen perinnön uudelleen ajatteluun. Taiteilijaresidenssien tapauksessa Potaninin säätiö on esimerkiksi tukenut mainittua Metenkovin kotitalomuseossa tapahtunutta residenssiohjelmaa sekä taiteilijaresidenssi-hanketta.

Alueellisella tasolla on olemassa muitakin rahoituslähteitä. Yksi esimerkki on museo-residenssi Artkommunalka Moskovan alueella Kolomnassa. Sen on toteuttanut riippumaton voittoa tavoittelematon organisaatio Kolomenski Posad, jota tukee Moskovan alueen kulttuuriministeriö, vaikka se myös pystyy toteuttamaan ohjelmaansa ilman tätä tukea. On monia paikallisia, alueellisia, kunnallisia tai yksityisiä apurahoja, joita kulttuuriorganisaatiot voivat hakea.

Millään näistä mainitusta säätiöistä ei ole fokuksenaan kestävä kehityksen tukeminen kulttuurissa, eikä tähän aihepiiriin kohdistettuja temaattisia hakuja ole ollut. Koska lainsäädäntö ei rajoita eikä ulkoinen tuki myöskään rohkaise oppimaan ja harjoittamaan ympäristön huomioon ottavia lähestymistapoja, venäläiset taideresidenssit eivät yleensä käsittele ympäristöön liittyvää teemoja lainkaan.

Kestävä kehitys ja sen ympäristöön liittyvät puolet eivät ole myöskään yleisen poliittisen keskustelun kohteena. Esimerkiksi venäläisen delegaation läsnäolo kansainvälisissä ilmastokokouksissa viime vuosina osoittaa päinvastoin, että Venäjän tavoitteet ovat irtautuneet todellisuudesta. Kestävä kehitys ei myöskään ole yksi venäläisen yhteiskunnan keskeisistä huolista tai heijastu mitenkään kulttuuripolitiikassa. Strateginen suunnitteluohjelma ”Valtion kulttuuripolitiikan perusteet” vuodelta 2014 keskittyy sen sijaan historiallisen ja kulttuuriperinnön säilyttämiseen, kulttuurin ja tiedon saavutettavuuteen sekä nuorten luovuuden kehittämiseen. Ei ole yllätys, että valtion tukemat kulttuuri-instituutiot, mukaan lukien taiteilijaresidenssit, eivät käytännössä ole vuorovaikutuksessa ympäristötoiminnan kentän kanssa.

Mihin raha virtaa?

Hankkeemme Reside / Sustain tavoitteena on ensisijaisesti ollut ekologisen kestävyuden esiintuonti ja esillä pitäminen Venäjän taidemaailmassa. Halusimme tutkia yhdessä residenssitoimijoiden kanssa, kuinka kestävyteen liittyviä toimia voitaisiin toteuttaa eri työskentelyn muodoissa. Venäjän aloitettua täysimittaisen sodan Ukrainassa yhteistyö venäläisen residenssitoimintakentän kanssa on tullut hankalammaksi. Tarve olla aiheuttamatta hankaluuksia ja pitää yksittäiset ihmiset turvassa on noussut esiin. Yhteistyön muotojen tulee olla enemmän henkilöiden välisiä sen sijaan, että toimittaisiin järjestöjen tasolla. Koska residenssit ovat monella tapaa muotoutuneita instituutioita niin taustatoimijoidensa kuin rahoituslähteittensä kautta, rajojen vetäminen sille, kenen kanssa tekee yhteistyötä, ei ole helppoa. Esimerkiksi

vuonna 2021 Reside/Sustain teki yhteistyötä Vyksa-residenssin kanssa ja tuki Vyksa-organisaation hakemusta Presidentilliselle rahastolle.

Rahoituksen saaminen ei ole merkki siitä, että hyväksyy rahoittajan muun toiminnan. Niin Venäjällä kuin muuallakin voi taidekentän toiminnan suhteen kysyä, onko taideinstituution sisällä osoitettu kritiikki hampaatonta, jos instituutiolla on läheiset suhteet hallitsevaan valtarakenteeseen. Taiteen rahoittaminen voi aina olla pehmeän vallankäytön muoto, jolla pyritään tynnyttämään ja pitämään kritiikki institutionaalisessa kontrollissa, sen sijaan että sallittaisiin sen muuttaa toimintaa. Eettinen ohjeistus tai vihreän agendan kannattaminen saattavat olla vain pintatason kosmeettista operointia, jolla pyritään näyttämään vastuulliselta.

Kokonaiskuva ei kuitenkaan ole näin pessimistinen. Esimerkiksi Kostamuksessa toimii taideresidenssi, joka on perustettu periaatteenaan olla aiheuttamatta lainkaan ympäristövaikutuksia. Tämä ei kuitenkaan tapahdu ympäristöaiheisiin liittyvien yleisten asenteiden takia vaan niistä huolimatta. Tämä resonoi hankkeemme asenteen kanssa. Monella tapaa kestävyudessa on kyse siitä, mitä tehdään käytettävissä olevilla resursseilla.

Viitteet

- 1 Hankkeen kotisivut: <<https://www.residesustain.art>>.
- 2 AiR of Russian kotisivut: <<http://airofrussia.com>>. Sen perustanut verkosto on epävirallinen vuodesta 2019 toiminut horisontaalinen järjestö, jonka residenssitoimijoihin kuuluu organisaatioita ja yksittäisiä toimijoita.
- 3 Yksityiskohtaisia tuloksia kyselystä on Reside / Sustain -hankkeemme verkkosivuilla: <<https://www.residesustain.art/en>>

Lähteet

- AIR of Russia, venäläisten residenssitoimijoiden verkosto: <<http://airofrussia.com>> (Tarkistettu 23.8.2023)
- Connecting Points-ohjelman sivut / HIAP (ohjelma päättyy vuonna 2023). <<https://www.hiap.fi/collaboration/connecting-points/>> (Tarkistettu 1.9.2023).
- Greenfield, Patrick (2023), Revealed: more than 90% of rainforest carbon offsets by biggest certifier are worthless. *The Guardian*, 18.1.2023. <<https://www.theguardian.com/environment/2023/jan/18/revealed-forest-carbon-offsets-biggest-provider-worthless-verra-aoe>> (Tarkistettu 13.8.2023).
- Hedlund, Stefan (2023), Kazakhstan helps Russia evade Western sanctions. *Geopolitical Intelligence Services AG*, 18.7.2023, <<https://www.gisreportsonline.com/kazakhstan-helps-russia-evade-western-sanctions/>> (Tarkistettu 1.9.2023)

- Kestävä kehitys, Venäjä ja Suomi. <<https://koneensaatio.fi/uutiset/teemahaku-2020-kestava-kehitys-venaja-ja-suomi/>> (Tarkistettu 1.9.2023).
- Kiasma_strike päättyy – Kansallisgalleria hyväksyi uudet eettiset ohjeet. Lausunto 27.4.2023 <<https://kiasmastrike.art/>> (Tarkistettu 13.8.2023)
- Kim, Adel (2021), Portrait in context. general overview of the russian art residencies in 2021, 28.12.2021 <<https://residesustain.art/en/articles/overview-of-russian-art-residencies>> (Tarkistettu 13.8.2023).
- Oxfam International (2021). Tightening the net: Net zero climate targets – implications for land and food equity. *Oxfam Briefing Paper*, August 2021. <<https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621205/bp-net-zero-land-food-equity-030821-en.pdf>> (Tarkistettu 13.8.2023)
- Reside / Sustain- hankkeen verkkosivut, <<https://www.residesustain.art/>> (Tarkistettu 23.8.2023)
- The Rotenberg Files. *OCCRP*, 20.6.2023 <<https://www.occrp.org/en/rotenberg-files/>> (Tarkistettu 1.9.2023)